

Črtice o Idriji.

(Spisal Ivan Idrižčan.)

Na zapadni strani kranjske dežele leži v kotlini, obkroženi z visokimi planinami, rudniško mesto Idrija. Zaradi živega srebra, katero kopljejo tukaj skoro že štiristo let, slove Idrija po širnem svetu. Mesto je skoro toliko staro, kakor rudnik, zato ima tudi nekako staro obliko. Hiše ne stojé v vrsti, ampak so po ozki dolini ob obeh krajih potoka Nikove semtertje, pa tudi na kvišku po hribih raztresene, kakor bi jih bil kdo posejal. Znamenitih stavb nima veliko; omenjam kratko le stari grad, ljudsko šolo, veliko rudniško skladišče, v rimskem zlogu sezidano farno cerkev sv. Barbare, kateri je leta 1628. postavil temeljni kamen ljubljanski škof Tomaž Kren; nadalje prvo idrijsko cerkev sv. Trojice, ki je kakih 100 let starejša od farne. Mična je tudi cerkev sv. Antona na holmeu s 14 postajami križevega pota v zidanih znamenjih, ki se vspenjajo kvišku po hribcu z malo kapelico na vrhu. Razven omenjenih stavb so še nekatere zasebne hiše, ki se razločujejo od drugih po lepši zunanosti.

Ulice — ako jih smem tako imenovati — so ozke in krive; glavna prometna žila je pa okrožna cesta, ki vodi ravno skozi sredo mesta. Okolo mičnih, pobeljenih hiš se razprostirajo zeleni vrtovi, nad njimi dobri pašniki in lepe senožeti, katere pa obrobjujejo na čelu temni gozdovi, braneči, da presilna burja ne piše po idrijski dolini.

Predno so našli živo srebro v sedanjem slovečem rudniku, niso vedeli o tem kraju skoro ničesar. Kjer stoji sedaj mesto, bila je divja dolina, obraščena

s prastarimi gozdovi; tu so bivale brezskrbno in varno razne divje živali, tu so se pasli jeleni in srne in pili vodo iz hladnega potoka. Le redka je bila lesena kočica kakega revnega gozdarja, kateremu so dajale goste šume vsakdanjega pičlega zaslužka.

V letu 1497. je imel neki sodar svojo kočico blizu sedanje cerkve sv. Trojice. Ne daleč od kočice je izvirala bister studenec, pod katerega je sodar deval svoje lesene izdelke, da so se namakali. Nekega večera nese mož zopet izdelano posodo pod studenec. Drugo jutro vstane ter hiti pogledat, hoče vzeti svoj škaf, a ko ga privzdigne, zdi se mu jako težak. Odlije malo vode, pa kaj zagleda! Na dnu škafa se je voda svetila kakor srebro. Sodar ni vedel, kaj je to, in si je mislil: srebrno vodo shranim in ko jutri grem v Škofjo Loko prodajat škafe, ponesem jo seboj ter pokažem ondotnemu zlatarju. Tako tudi stori. Gre v Loko ter pokaže najdeno živo srebro zlatarju.

Zlatar, mož bolj prebrisane glave, kakor naš revni sodar, spozna takoj, s kakim blagom ima opraviti, in popraša sodarja, kje in kako je to reč našel. Toda sodar mu ničesar ne pové in ko mu zlatar srebro odkupi, vrne se domov.

Med potom sreča deželnega vojaka ¹⁾ Kancijana Anderleta, kateremu razodene, da je našel živo srebro v škafu blizu svoje kočice, ko je namakal leseno posodo.

¹⁾ »Landsknecht« ali v Valvazorju tudi »Lantz-knecht«, kar pomeni sulicarja; g. Lapajne piše »hlapca«.

Anderle razvidi precej, da bi živo srebro donášalo lep dobiček. Dogovori se torej s sodarjem in še z drugimi tovariši in vsi skupaj gredó na delo. Toda uspeh ni bil tak, kakoršnega so se bili nadejali in leta 1504. so rudnik drugi rudarski družbi zakupno prepustili. Ta je z imenom »rudarsko podjetje pri sv. Ahaciju« z rudarskimi veščaki in z boljšim uspehom delalo rudnik. Leta 1509. pa je pričel tudi deželni knez, cesar Maksimilijan I., na svoj račun novi, takozvani »knežji rudnik« izdelovati.

Mravlje se zbirajo kaj rade okoli koščka sladkorja in še druge mravlje vabijo k gostiji; prav tako je bilo tudi v začetku idrijskega rudnika. Daleč na okrog je rudnik zaslovel in od vseh krajev so hodili rudarji v Idrijo ter se tu naselili. Iz bližnje okolice jih je prišlo največ, pa tudi iz nemških krajev in iz pokrajin širne Avstrije so dohajali rudarji v novo rudniško naselbino.

Celo na Beneško je bil zaslul glas o novem bogatem rudniku. Benečani so bili v šestnajstem stoletju jako močni in bogati gospodje ter so imeli najlepše pokrajine v svoji lasti. Istotako jih je tudi cvetoči novi rudnik začel v oči bosti; napadli so ga z močno četo ter se polastili vseh takratnih naprav leta 1509.

Toda viteški cesar Maksimilijan I. ni mogel trpeti, da bi preširni Benečani polnili svoje žepe z idrijskim srebrom, zato jih prežene s svojimi vojaki ter podeli z ukazom z dné 25. februarja l. 1510. vse poprej Benečanom pripadajoče jame rudniškemu podjetju pri sv. Ahaciju, kar je tudi nadvojvoda Karol dné 2. marca l. 1521. na novo potrdil.

Močno je razsajal krvoločni Turek v tistih časih po vseh slovenskih pokrajinah, razdeval in zažigal vasi, trge in

mesta, pokončeval pridelke pridelnega kmetiča, klal ljudi kakor živino in odganjal mladostni cvet slovenskega ljudstva v sužnost. — Tudi v Idrijo je dospel marsikateri tužni glas o turških krvoločnostih, in v strahu pred turškim napadom so sklenili rudniški podjetniki in sodrugi, da sezidajo močan grad, sebi in svojim ljudem v brambo. Začeli so ga zidati l. 1520., dovršili pa l. 1531. ter ga imenovali »Gewerkenegg«, kar bi se po naše reklo »rudniški grad«. — Ta grad še sedaj stoji in v njem imajo vsi večji cesarski uradi svoje pisarne, rudniški ravnatelj pa svoje stanovanje. — Toda Turek ni prišel v Idrijo, in le stara pravljica veli, da so se prikazale nekatere turške čete na gori pri sv. Magdaleni nad Idrijo.

V letu 1520. se je pričelo drugo rudarsko podjetje »svete Katarine predor ali jašek (Schacht)« in cesar Ferdinand I. je l. 1523. ukazal, naj se tudi na njegov račun koplje novi predor sv. Jurija.

Zaradi potresa je pretila l. 1525. velika nevarnost mlademu rudniku. Na vzhodni strani »Kobalovih planin« odtrgale so se velike skale ter se zvalile v Idrijco. Voda se je ustavila in že prišla blizu jam. Hitro se ta nevarnost po okolici razglasi, in v obilnem številu so okoličani prihiteli na pomoč rudarjem, da so prekopali jez ter jamo in mesto rešili velike nesreče. V večni spomin na odvreneno nesrečo so sezidali pod gradom pri mostu kapelico svetemu Janezu Nepomučanu na čast. Ker niso bili prvi rudarji v rudarskih vednostih izurjeni tako, kakor so sedaj, niso zavarovali predorov in rovov, niso kopali rudnine previdno, ampak le gledali, kje in kako bi dobili naglo mnogo rude. Puščali so potomcem le gluho kamenje, rekel bi: oglojene kosti. Grozni nasledki tega brezskrbnega ravnanja so

se kmalu pokazali, ko se je l. 1532. v nekem rovu odtrgal kameniti zasek od stene ter mnogo rudarjev ubil in zasul. Kraj, kjer se je ta nesreča zgodila, imenujejo še sedaj rudarji po nemški besedi »Todtenteufe« pokvarjeno »toten-tuif«, kar bi se po naše reklo »mrliška globina«.

Rudniška dela, ki so se v prvih časih lepo razvijala, pojemale so počasi ter se polagoma skoro razdrla. Jama¹⁾ je bila takrat že globoko prodrta in se je vedno teže in z vedno večjimi stroški vzdrževala; gospodarji so imeli tudi velike izgube pri kupčiji s srebrom. Časih je ta kupčija do cela pojenjala, in podjetniki so morali pri deželnem knezu prositi denarne pomoči, da so plačali delavce in nadaljevali delo. Tudi davka, ki je bil precej velik, niso mogli redno plačevati cesarju, večkrat ga tudi kar nič niso plačali.

Ko je nastopil nadvojvoda Karol, sin cesarja Ferdinanda I., vlado v notranje-avstrijskih deželah, in prevzel tudi gorško grofijo z idrijskim rudnikom vred, bila so rudniška podjetja čez glavo v dolgovih. Ta modri knez je kmalu izprevidel, da se z vednimi denarnimi pripomočki ne dá več uspešno pomagati, zakaj slabega napredka v rudniku je bilo krivo le to, da je bil rudnik razkosan v več podjetji. Zato je bila njegova prva skrb, da bi spravil ves rudnik pod eno gospodarstvo.

Leta 1575. se je začel po rudniškem sodniku Francu Khisel-nu pogajati s podjetniki za kup. Pogajanje se je kon-

čalo koncem l. 1578., tako, da je deželni knez že začetkom naslednjega leta prevzel vso jamo v svojo skrb, l. 1580. pa so uradovali v vseh rudniških poslih že deželni uradniki v imenu deželnega kneza. Tudi je ta nadvojvoda izdal ukaz za idrijski rudnik, ki po nekoliko še sedaj velja, namreč: da nima nihče drugi pravice kopati živosrebrno rudo v celém obsegu nekdanjega grajščinskega posestva idrijskega, kakor rudniški urad v Idriji.

Čez 300 let je že torej idrijski rudnik v lasti slavnih avstrijskih vladarjev. Nad 300 let se že koplje živosrebrna ruda v temnih predorih pod ozko idrijsko dolino; koliko dobička je dajala ta bôra »grapa« mogočni Avstriji! Koliko rude se je že izkopalo v rudniku, in vendar ni še v globočini zemeljski usahnil Idriččanom studenec sreče, ampak še vedno se dobi bogata ruda, dragi zaklad matere zemlje. Upajmo, da bode vsemogočna božja roka še za naprej tako očetovsko skrbela za bledega rudarja in mu še mnogo stoletji dajala zaslužka v staroslavnem rudniku.

Da so bili deželni knezi za srečo rudarjev že v prvih časih rudnika jako skrbni, kaže nam cesar Ferdinand I., ki je l. 1553. v Ljubljani ustanovil cesarsko bolnišnico za onemogle in stare rudarje iz Idrije, kakor tudi iz drugih rudnikov kranjskih. Iz te ustanove je v poznejših časih nastala današnja »bolniška ustanova«, ki nese na leto nad 2000 gld. obrestij. Te se razdelé v primernih zneskih med 57 starih in revnih rudarjev, ki so delali pri idrijskem rudniku, pa nimajo nikake starine.

(Dalje.)

¹⁾ »Jama« se imenuje v Idriji ves podzemski prostor, potem pa sploh rudnik. Uredn.

po prostornem dvorišču. Goveja živina ni po letu prav nič v hlevu, ampak se pase po dnevu na prostornem občinskem pašniku (uriji), kateri se prostira blizu vasi, po noči je pa zaprta v »toru« (ograji), kateri je nameščen precej za govejim hlevom. V kotu dvorišča je vodnjak; iz njega vlečejo vodo v Šijačiji v vedercu, katero je pričvrščeno na veliko kolo, a v Pósavini in pa drugod na vedercu, katero visi na dolgem, visokomolečem lesu (djerma), obloženim s kamnom. Na dvorišču je obično tudi »arman«, to je prostor pod milim nebom, kjer ob času žetve manejo žito, ali pa mlatijo, kakor je običaj.

Dvorišče je vedno jako živahno. Tam seka krepak mož drva; réduša spušča vederce v vodnjak, da zajme vode, a poleg nje però druge žene perilo v koritu; tam popravlja gospodar voz, da se odpravi na travnik po senó ali pa ide na polje; otroci se zaganjajo glasno

kričeč s kraja v kraj; družijo se jim tudi njih prijatelj pes, kateri od veselja glasno laja in tako pomaga vriščati mladim kričačem; lena mačka se preteguje na solncu in glasno mijavka, kokoši kokodajskajo in brskajo po tnalu, piščeta čivkajo, petelin lepetá s perotmi in glasno kukurika, goši gagajo, puran se napihuje in blebета, strugajoč s perotmi po zemlji, prešički krulijo, teleta in krave mukajo, a žrebета razgetajo. Nikdar mirú, vedno veselo, bujno življenje — od zore do mraka.

In vendar se ti umiri duša v onem nemiru. Ves oni nered in ropot, vsi veseli kriki in glasovi te nič ne motijo v tvojih mislih, kakor te je motil mestni šum in burno mestno življenje. Šrečno šteješ ono prostorno slavonsko hišo z živahnim dvoriščem, blagruješ preprosti, krepki in dobri narod — živo nasprotje napuhneni in goljufivi mestni družčini, — srce pa ti polni mir in veselje.

Črtice o Idriji.

(Spisal *Ivan Idriččan.*)

(Dalje.)

De l. 1514. je cesar Maksimilijan I. nastavil v Idriji prvega rudniškega sodnika, Viljelma Neumann-a, ki je razsojeval prepire med podjetniki in pobiral cesarski davek. — Leta 1580. pa je dodal nadvojvoda Karol rudniškemu sodniku še oskrbnika in knjigovodjo. Prvi rudniški oskrbnik je bil že imenovani Frančišek Khisel. — Od leta 1580. pa do sedaj je bilo na čelu rudnika 29 ravnateljev.

Tudi je skrbela oblast za dušne potrebe rudarjev. Izprva niso imeli Idriččani svojega dušnega pastirja, ampak so morali hoditi k Fari pri Idriji ali v Spodnjo Idrijo k službi božji. Po letu seveda je že še bilo, po zimi pa je bila ta pot trnjeva, ker je Spodnja Idrija oddaljena od mesta jedno uro in skoro gotovo v tistem času ni bilo prave ceste, ampak le kolovoz. Ovire so med obema krajema delali po zimi še plazovi, pomladi pa

usadi, ki so se zanesli z navpičnih hribov doli na pot. — Da bi torej idrijski rudar ne hodil tako daleč do cerkve in ne

zamujal službe božje, nastavili so v Idriji l. 1522. prvega duhovnika, Jerneja Singerja. Ta je opravljal božjo službo

Idrija — nekdanj.

najprvo v kapelici na prostoru, kjer stoji sedaj »Grad«, potem pa v novi cerkvi sv. Trojice. — Prav takrat se je raznašal po celi Evropi sloves o novi

Lutrovi veri. Mnogo jih je odpadlo od katoličanstva in se pridružilo k luterancem, zakaj lože je bilo živeti po novi veri, kakor po stari. Tudi v Idriji

so se mnogi rudarji, ki so bili kot naseljenci precej tujega, nemškega duha, odpovedali katoliški veri in se oprijeli nove. Novoverci niso imeli lastnega duhovnika, le časih jim je prišel pridigat pastor Janez Tulšah iz Ljubljane.

Luteranska vera je bila takrat vzrok mnogim krvavim bojem, razporom med knezi in ljudstvom in tudi homatijam v državnih opravilih. — Da bi zabranil nesreče, zapovedal je nadvojvoda Ferdinand II., da naj se iztrebi, kolikor je mogoče, ljulika nove vere. Neustrašeni ljubljanski škof Tomaž Kren se je trudil s krepko roko in neupogljivo marljivostjo, da je pridobil odpadnike za katoliško vero. Tudi Idrijčani so kmalu izprevideli, da si niso pomagali z novo vero nič na bolje, zato so jo polagoma zapuščali ter se povračevali v katoliško cerkev. Že leta 1614. ni bilo v Idriji nobenega luteranca več.

Da bi postavili novi veri trdno podlago, osnovali so luteranci kmalu nekako luteransko šolo, v kateri je bil prvi učitelj leta 1581. Janez Hoffer. — Da pa Idrijčani šole tudi potem niso opustili, ko je nova vera ponehala, marveč jo nadaljevali v katoliškem duhu, kažejo nam listine. Tako priča jedna, da je bil l. 1608. za učitelja na mali idrijski šoli Janez Zerkh.

Leta 1607. je dobil rudnik v Idriji od nadvojvode Ferdinanda II. svojo gosposko, vodstvo urbarija in tudi civilno sodišče. Kmalu potem se je ločil popolnoma od glavarstva Tolminskega, pod čegar nadoblastjo je bil v prejšnjih časih.

Predno nadaljujem svojo kratko zgodovino, naj opišem slavnost, ki se je vršila l. 1686. v Idriji v spomin slavne zmage kristijanov nad Turki, in oslobojenja mesta Bude na Ogorskem iz turških rok. Po vseh avstrijskih zemljah

so praznovali to slavnost, zakaj ona zmaga je bila velevažna. Ogorska dežela je bila — rekel bi — za Turke ključ do vse Evrope. Tedanji rudniški oskrbnik, Wolf Sigmund pl. Kinbach, je po vzgledu drugih mest ukazal, naj se tudi v Idriji napravi slovesnost, in odločil 15. dan meseca septembra l. 1686. za njo. Slavnost se je začela dopoldne s slovesno procesijo, ki je šla od cerkve sv. Barbare okoli mesta. Pred procesijo je korakala četa strelcev, ki so krepko streljali pri vsakem evangeliju. Za temi je šla bratovščina sv. Barbare, za njo rudarji z veliko zastavo in z godbo. Za godci je nesel kapucin veliki križ, katerega je spremljalo šest slovesno opravljenih duhovnikov, za temi pa so šli trije jezuiti s svetim Rešnjim Telesom, kateremu je več duhovnikov v kadilnicah žgalo kadilo. — Na to se je vrstila svetna gosposka in sicer rudniški oskrbnik, plemenitaši in njihove gospe. Ko pride procesija do Grada, pozdravi jo trikratni strel iz tam nastavljenih topov. — Po procesiji je bila v Gradu pojedina. Ob dveh popoldne prikorkajo strelci na grajsko dvorišče, predstavijo se rudniškemu oskrbniku, ki je sedel pod turškim šotorom, okrašenim z zastavami, in gredó od tukaj skozi trg na veliki cesarski travnik. Za njimi je šlo 36 rudarjev, ki so nesli veliko smreko, okrašeno s 60 darovi za tiste, ki bi splezali nanjo.

Peljali so na travnik tudi voz belega kruha, ki so ga potem štirje peki metali med ljudstvo. Za vozom je korakalo 20 móž s srebrnimi in zlatimi posodami; drugi so nesli veliko mizo, na kateri je bila velika košarica, napolnjena s citronami in pomarančami. Pa kaj bi bila slovesnost brez dobrega vina! Zato je šlo v sprevodu šest natakharjev v lepih oblačilih, na glavi z zelenimi čepicami;

za natakarji so vozili dva velika soda rudečega in belega vina. Dalje so korakali štirje kuharji s šestimi pomočniki. Mladim pomočnikom se je videlo, da niso bili pridni le z rokami, ampak tudi z ustmi, stari kuharji pa so bili suhi in medli. Spremljali so z dolgimi drogovi vola, ki so ga potem pekli za veselico. Pa še lepše reči so se prikazale. Kuharjem je sledil voz s srebrno skrinjo, ob vozu pa sta šla dva belo oblečena moža, ki sta potem trosila denar med ljudstvo. Okrog voza je šlo še 20 strelcev s puškami. — Za tem vozom še le so korakali godci, rudniški oskrbnik, uradniki in plemenitaši. Ko pridejo vsi na cesarski travnik, zvrsté se na vse kraje, strelec počasté oskrbnika ter se postavijo v kolo okoli njega in druge gospôde. Oskrbnik jim sedaj dovoli plezati na drevo, vola zaklati in péči, rudeče in belo vino nastaviti, kruh in denar trositi med ljudstvo.

Vsakega nerodneža, ki je kalil veselje, prišla sta dva kot divjaka oblečena korenjaka, ter ga vrgla v vodo. Seveda je dobil potem za prestano kopanje vsak tak nesrečnež vina, kolikor ga je mogel piti.

Vino, kruh, denar in godci — vse to je bilo na odru, na katerem je bila tudi miza za gospôsko pojedino pripravljena pod velikim turškim šotorom. Ko je bil vol spečen, posedli so gospodje za mizo in začelo se je pirovanje, ki je bilo v vseh rečeh primerno veliki zmagi. Napitnica za napitnico se je vrstila dolgo v noč med gromenjem topov. Naposled je bil še ples, v katerem se je zasukala tudi gospôda.¹⁾ —

¹⁾ Austria-Kalender, Jahrg. 1847: »Vaterländische Denkwürdigkeiten«. Von J. P. Kaltenbäck, k. k. geheimer Haus-, Hof- und Staats-Archivar. Abth. I. »Zur Cultur- und Sittengeschichte«. Str. 13.

Tako neki se je vršila slavnost o zmagi nad Turki leta 1686. v Idriji, kar nam dokazuje, da so se tudi naši pradedje Idrijčani veselili slovesnih dogodkov in jih veličastno praznovali.

Leta 1689. so ustanovili rudniški urad z oskrbnikom in leta 1747. rudniški nadurad z rudniškim svetnikom na čelu in nekaterimi uradnimi nadsvetniki na strani. Vsi ti uradi pa so bili vedno pod višjim nadzorstvom cesarske dvorne kamore na Dunaju. Rudniški urad (nadurad) v Idriji je oskrboval tudi železni rudnik v Zagorju, grajščino Gallenberg na Kranjskem in rudnik Čubar na Hrvaskem. Poprej pod goriško grofijo spadajoča grajščina Idrijska se je ločila leta 1783. od Goriške in se združila s kranjsko deželo. Vendar so rudnik tudi nadalje vodili posredno naduradi v Idriji, neposredno pa višje oblasti na Dunaju, nikdar pa ne deželna oblast.

Ob času francoskih vojskâ so zasedli Francozje prvokrat Idrijo l. 1797., drugič pa l. 1805.

Ko je mogočni Napoleon leta 1809. ustanovil kraljevino Ilirijo, prišla je tudi Idrija v last Francozov, in Napoleon je daroval idrijski rudnik francoskemu na novo ustanovljenemu redu zlatega runa, ki je nastavljal za vrhovnega poglavarja Idrijskemu rudniku nadravnateljja M. Galois-a.

A Francozi so morali oditi in naše dežele so se povrnilé pod avstrijsko krono; tedaj se je povrnil tudi rudnik Idrijski v prejšnje stanje; le toliko je bilo razločka, da so déli l. 1850. rudnik pod nadzorstvo rudniškega in gozdnega vodstva v Gradcu. Leta 1869. pa je dobil rudnik svoje rudniško ravnateljstvo, ki je podrejeno od leta 1872. ministerstvu za poljedelstvo.

Ker se je rudnik razvijal čim dalje lepše, in se je naselilo v Idrijo čim

dalje več ljudstva, ni mogel jeden duhovnik opravljati cerkvene službe, zato so leta 1752. povzdignili idrijsko kape-lanijo v faro, in poslednjo leta 1817. v dekanijo. Do l. 1792. je spadala idrijska duhovnija pod goriško, leta 1792. pa se je združila z ljubljansko škofijo.

Tudi naobraževanja idrijske mladine ni pozabila gosposka. Samo ob sebi je umevno, da jednorazredna šola ni bila dolgo kos vsem zahtevam in potrebam rudarjev. Zato se je ustanovila l. 1777. »glavna šola« s tremi razredi in l. 1784. nižja trirazredna gimnazija, ki je pa živela le do leta 1797.

Leta 1853. so ustanovili v Idriji tudi učiteljsko pripravnico, ki se je pa vzdržala le do l. 1866., vendar je marsikaterega idrijskega mladeniča otela usode, kopati rudo pod zemljo, in mu pomogla do učiteljskega stanú.

Leta 1803., 15. dan marca je nastal v rudniku strahovit ogenj, katerega so le s tem udušili, da so spustili vodo v jamo. Še le v treh letih so spravili popolnoma vodo iz jame.

Leta 1816. dné 15. maja je obiskal cesar Franc I., dné 16. avgusta l. 1819. pa cesarjevič Ferdinand idrijski rudnik. Bila sta vesela dogodka za Idrijo. A tudi žalostni niso izostali.

Leta 1846., dné 3. novembra se zaslíši s cerkvenega zvonika tužno klenkanje mrtvaškega zvona. »Kaj pomeni to? Kaj mora neki biti?« Tako se poprašujejo ljudje in tekajo pozvedovat k sosedom. »V jami gorí«, razlega se kmalu po mestu. — Ljubi bralec, postavi se v duhu v položaj rudarjev v jami, ko pokončuje divji plamen vse, kar doseže in se razširja z nepremagljivo silo. Svetilnica ti neče goreti, povsod napolnjuje rove dim, za teboj se rušijo podpore, tu se sliši prasketanje ognja, tam hreščanje gorečega in pa-

dajočega lesa. Kaj ne, to je pač grozno? No, jeden sam bi se že otel: ali med toliko množico, ki se gnete do izhodov, v kateri hoče biti vsakdo najprvi, nihče neče čakati, da bi se zvrstili — ta je druga! Zlasti, če si globoko v jami in nad teboj gori v višjih rovih ne dobiš prostora in poti, da bi utekel, — ni je pomoči zate. Ako tudi ne zgoriš, a zadušiš se izvestno. To je grozovit položaj.

Prav tako je bilo leta 1846. v Idriji. Prosti rudarji so tekali k jaškom, po njih se spuščali v jamo reševat nesrečne tovariše. Koliko izmed teh je omedlelo pod zemljo že kmalu na lestvah, da so jih morali drugi spravljati na dan! Da bi gasili ogenj, na to ni mislil nihče: prvo je bilo, da se rešijo ljudje. Potem so zadelali vse odprtine za zrak pri jaških in rovih z ilovico in deskami, da se ogenj ni še bolj razširil. Drugi delavci so drgnili omôčene rudarje, da bi jih vzbudili v življenje; zopet drugi so odnašali mrličé. Ljudje so drli vkupe; uradnikov, paznikov, pridnih rudarjev, vzdihajočih ženâ in dece je kar gomzelo okrog Jožefovega jaška, po katerem so vlekli onesrečene rudarje iz jame.

Dasi je bil trud velik in pogum junaški, ko so reševali rudarje, vendar se je 17 ljudij zadušilo v jami, in sicer: jeden uradnik, trije načelniki in trinajst delavcev. Visoka, iz železa ulita piramida na idrijskem pokopališču kaže, kje počiva onih sedemnajst nesrečnežev. — Žalosten je bil pogreb, ko so nesli na pokopališče 17 rakev drugo za drugo v slovesnem sprevodu; za rakvami so šle jokajoče vdove, vzdihajoči osiročeni otroci in ostrašeno prebivalstvo mesta.

Leta 1880. se je v Idriji obhajala tristoletnica, odkar je idrijski rudnik v državni lasti. Da se je ta slavnost

vršila sijajno in veličastno, ni treba omenjati posebej.

Leta 1883., dne 15. julija je počastil naš presvetli cesar Franc Jožef I. tudi mesto Idrijo z obiskom. — Lahko si mislite, da je vsem Idrijčanom trepetalo srce od veselja, ko so videli svojega vladarja in očeta; tudi solzo žalosti si videl v očeh marsikaterega Idrijčana, ko se je presvetli naš cesar odpeljal po kratkem bivanju iz Idrije.

Tu podajemo čitateljem še prisego, kakor so jo nekdam prisegali idrijski rudarji. Poslednjič, kolikor vem, čitali so rudarjem to prisego l. 1848., potem, ko so jo bili opustili že dalje časa. Pač razumemo, zakaj prav v onem letu. Sedaj smo jo našli med drugimi starimi papirji. Pisana je na navadno pôlo s precej velikimi črkami. Na poslednji, 4. strani je zapisano: »Den letzten Dezember 1785 abgelesen«, in malo niže: »Das rechte Jurament«. Tu jo podajemo doslovno.

Knapouška Perfega.

Sa tega vola Kir se Sapatrebnu naide, ufselei ufsaku Leita vafha Doushnuft pruti suetlimu Cæsarju vam naprei poštavit, inu vafs opominat, de nobeden od vafs se namore u' temu isgovarite, demu leta Doushnuft nikol ni bila naprei derfhana, k' drugimu pak tudi, se sche eni v' med vami snaidejo, kateri te Perfega nifso dol poloshili. Sa tega vola.

Bodete vi tedei oblubili inu prud Vezhnimu Bogu, inu ufsim Svetnikam perfegli, de vi ozhete nafhimu suetlimu Cæsarju pervimu tega jemeni, is ufso vasho mozhio Suestu inu is ufsim flifsam slushiti, tudi per vashi Veifti to skus' drugo sturjeno Shkodo ali Kervizo tem naprei postaulenmi Oblaftnikam ob zaitu naprei pernefti, inu nobene od drugih Sturjene kervize, ali premakneine ne Samouzhati.

Per temu imate vasho Doufnuft jnu Pokorfhino vfselej skafati, pruti nashi suetli Kamri, temu sdei vam naprei stojezhimu Vifsoku Zhasti v' redimu Gnadlivimo bergratu, jnu Cæsarfskimu Oberamtu, tudi tem drugim Gospudam officierjam, inu oblaftnikam, jnu na nobeno visho se taistim pruti staviti, js eno besedo vfse Shkode in Skodli-vosti varvat, inu taifto odganati, vfselei pak se toku sadershati, koker se enimu suestimu Slusabniku pruti niegovimu Suetlimu Cæsarju spadobi. v' Drugimu partu pak se vi skus Nafuestobo ali Premakneine tega Cæsarfiga Blaga, nei bo kakershnu jme ozhe, Sami sebe ob kruh: per vezhnimu pergersheinu tudi v' Shuotno Straffenga Se perpravite.

Sa enu poterjeine vfsega tega, kar je blu sdei vam naprei nefseni, bodete vi k' Zhafti Sueiti Trojizi is gor v' Signenimi treimi Perstmi pruti Bogu, jnu ufsim Suetnikam Boshjiem is eno Persego ufse letu poterdili, jnu k' vfsemu temu Se Savefsali, koker je vam bilu naprei branu.

Persega.

Koker je blu meni naprei branu, inu sapovedanu, ozhem jest N. N. toku suestu dopouniti, koker meni Bug pomagei. Amen.

Govorjeine na te Mlade Fante.

Vi ti Mladi! Kateri she nifte teih Leit dosegli, de bi ta Perfega doli poloshili; bofte opominvani, de ufse to, kar fte vi sedei shlishali, vafs taku dobru, koker te Stare sadene, vi ste doushni Suestobo, ta flis, inu pokorshina pruti Suetlimu Cæsarju, inu tem naprei Postaulenim, vfselei dershati jnu dopouniti.

Kateri bo pak zhes taista andlau, se mu bode raunu taka Straffinga, koker enimu Starimu Knappu nalo-shila, kateri so donashni Dan ta Perfega doli polashili.

(Konec).

Črtice o Idriji.

(Spisal Ivan Idrijčan.)

(Konec.)

Navedel sem površno vse poglavne zgodovinske podatke o Idriji. Drugi pisatelji so popisovali boljše in temeljiteje naše rudarsko mesto, a jaz sem hotel le nekoliko oživiti spomin na preteklost, da se bralci »Dom in Svet«-a vsaj nekoliko seznaniijo z Idrijo, kakor se bodo pač še z drugimi slovenskimi mesti. A poleg zgodovine so zanimive tudi navade in posebnosti Idrijčanov.

Že v prejšnjih časih so cenili Idrijčana ne le po Kranjskem, ampak tudi po drugih deželah zaradi njegove vljudnosti, poštenosti in pridnosti. Tak je Idrijčan še sedaj. Starih navad se drži trdno in menda jih ne bode popustil. Rudar, ki gré v jamo na delo, gré lahkega srca in se ne boji smrti, ki preti, da mu odreže vsak trenotek nit življenja. — On moli, predno gré v jamo na delo, v tako zvani »šelštvi« (nemški: »Anstaltstube«) molitev, v kateri se Bogu priporoča, da bi ga obvaroval nagle smrti. — V »šelštvi« visi na steni podoba križanega Zveličarja, pred katero gori svetilnica noč in dan. Pred berilom, ki je za rudarje vsak dan trikrat: ob 4 uri zjutraj, opoldne in ob 8. uri zvečer, gredó vsi načelniki pred podobo, ter molijo na glas omenjeno molitev. Po molitvi čitajo po imenu vse rudarje, ki so tedaj na vrsti, in vsak se oglasi, da je navzoč. Iz »šelštve« gredó rudarji v rov sv. Antona, na koncu katerega je kapelica sv. Trojice; goriški škof Attems jo je l. 1752. blagoslovil, in v njej se je pred mnogimi leti na dan sv. Ahacija opravljala sv. maša, kakor pravi

ljudstvo. V tej kapelici tudi malo pomolijo, potem pa odidejo po kamenitih stopnicah navzdol v rudnik. Tu se rudar oddahne, da na to tem krepkeje vrta, vozi ali pa z rovnico kleplje steno v rovu. Ko zvrta luknjo, napolni jo s smodnikom, zažge vrvico pri napolnjeni luknji, in naglo zbeži kličoč: »Gorí!« Gorje bi mu bilo, ko bi se obotavljal. Kmalu se kraj potrese, in po predorih zagrmí votlo. Ko se smodnikov dim razgubi, hiti rudar zopet na delo ter zvozi odstreljeno kamenje v za ta namen pripravljene navpične dolbine, odkoder je vozarji spravijo k jašku, da se s strojem spravi na dan. Kadar preteče pol delavskega časa, štiri ure, vzame rudar košček kruha in se malo odpočije, ker je delo težko in mučno. — V drugih rovih zastavljajo mladi rudarji »zastavljalci« z navadnim nerudnatim kamenjem stare obdelane hodnike, da ostane rudnik trden in se ne udara. — Tu v starem polomljenem rovu vidimo pri brljavi jamski luči dva krepka korenjaka, ki podstavljata z lesenimi koli skalnati strop v rovu, da se ne ruši. — Dalje za tema sta druga dva, ki polagata železni tir za jamske vozove. — Tam notri na levem križrovu so jamski zidarji, ki zidajo stene v hodniku. — Kdo je pa oni le, ki teka z »lembo« na hrbtu in vpije: »Voda«? — Vodar je, ki kliče žejne rudarje skupaj in jim ponuja vode. — Tu zopet začujemo počasne korake po praznem predoru. Star siv možak je, sklonjen k tlem in nadušljiv. Poglej ga in spoštuj njegove gube po obrazu! Kolikrat že je bilo

njegovo življenje kakor kaplja na veji! Podirali so se stropi nad njim, tla se pod njim pogrezala, padajoče kamenje mu je žugalo smrt, toda nevidna roka mu je obvarovala življenje. Ker je bolehen in ne more več opravljati težkega dela, je za ogenjskega paznika; pazeč obhodi vse rove, hodnike in dolbine, da, celo jamo, da se ne zatrosi ogenj. — Pred seboj vidiš človeka z rmeno jamšarico v roki: načelnik je jamski, on urejuje delo in pazi nad delavci v jami. A sedaj vidimo prazen jamski voz, ki je pridrdral pred nas; mladi vozar nas rad pripelje do jaška. Kmalu dospemo do obširnega obokanega prostora pri jašku. Dotlej dovažajo iz votlin vozarji rudo, od tod pa se dvigne kvišku ali z vodno, ali s parno silo. — Ako si hodil dolgo v jami, kaj rad stopiš na »vlak«, kateri te hitro in varno pripelje na dan. V ta namen moraš trikrat pri jašku potegniti za železno žico, in kmalu ti prisveti dan v jamsko noč. — V jašku je z deskami in kôli narejen oddelek, v katerem sreblje in vleče sesalnica vodo iz jame. — In tako bi lahko videli še marsikaj in se prepričali, da se vse giblje, vse je pridno in urno, kakor mravlje v mravljišču. Človeška moč in človeški razum, pâr in vodna sila — vse dela za napredek človeštva. — Kdor ni bil še v idrijskem rudniku, naj si ga pogleda, kadar ima priliko: ne bode se kesal.

Čudno se zazdi tujcu, ko obišče Idrijo, ko sliši zjutraj ob tretji uri »trojko«. Tako imenujejo rudarji znamenje z velikim zvonom, s katerim se vabijo vsako jutro, razven nedelj in praznikov, rudarji na delo. Na tem zvonu je tudi vlit napis, da naj vsako jutro ob 3. uri vabi rudarje k delu.

Ko odzveni v zvoniku sv. Barbare, začne na »šelštvenem« stolpiču »šina

klukati«; ta rudarski izrek znači na vrvi visečo bukovo desko (šino), na katero čuvaj z lesenim kladivom tolče (kluka) primerno rudarsko koračnico. Čuden je puhli glas trde deske in se vjema s skrivnostnim jamskim življenjem.

Kakor je idrijski rudar priden pri delu in se spominja Boga, tako je tudi doma pobožen z družino. — Ako ima čas, gre rad vsak dan k maši, in tudi zvečer, ako je službe prost, moli rožni venec z družino; posebno pa hodijo Idrijčanke jako rade v cerkev. Tu vidiš v cerkvi vsako jutro pri maši toliko ljudij, kakor v kakem mestu o praznikih pri dopoldanski službi božji. Težko gré dobra Idrijčanka mimo cerkve, da ne bi stopila tudi vanjo.

Posebno se Idrijčan veseli vseh pomenljivih praznikov. Veliki teden zahaja pogostokrat v cerkev ter se posebno veseli prelepega božjega groba. Idrijski božji grob je prava posebnost. Narejen je v »rococó«-zlogu in na sredo cerkve postavljen ter ves obkrožen s cveticami in gorečimi svečami. Ko slečejo veliki četrtek altarje, takoj postavijo umirovljeni tesarji božji grob in veliko soboto zvečer ga med procesijo zopet spravijo. — V prejšnjih časih so čuvali grob štirje mladi rudarji, ki so bili veliki petek in do maše na veliko soboto opravljeni v železnih čepicah in v črnih hlačah; med mašo na veliko soboto pa, in sicer precej po glori, so prišli drugi, ki so imeli bele hlače in na prsih rudeč šopek v znamenje, da je Kristus vstal od smrti. — V poznejših časih so čuvali božji grob rudniški čuvaji, in še pozneje udje veteranskega društva. Sedaj to ni več v navadi.

Posebno slovesno je vstajenje Gospodo na večer velike sobote. Ko pri- nese duhovščina sv. Rešnje Telo pod krasnim »nebesom« pod zvonik, zaigra

godba, topiči pokajo in zvonovi veličastno oznanjajo splošno veselje. Vsa okna, da, vsako okence v najrevnejši hišici je razsvetljeno; na nekaterih krajih zažigajo tudi bengalični ogenj. In koliko ljudstva se zbere, da pokaže svojo vernost!

Posebna pa in največja slovesnost v Idriji je na dan sv. Ahacija. Ta dan je procesija, kakor na sv. Rešnje Telo in sicer v spomin vesele dogodbe. Srebrna žila se je bila namreč izgubila, in zdelo se je, da je konec rudniku. A dné 22. junija l. 1508. pridejo zopet do bogate rudnate žile, in v spomin tega nenavadnega in za Idrijo prevažnega dogodka se obhaja vsako leto na dan sv. Ahacija, to je 22. junija, veličastna procesija. Vse poti so olepšane z vejami in drevesci. Okna so okrašena s cveticami in razsvetljena s svečami. Postavljeni so prekrasni oltarji, kjer se pojó štirje evangeliji. Obhod je mičen: mnogo duhovnikov se zbere, ki gredó v sijajnih oblačilih z Rešnjim Telesom; uradniki, veterani in drugi rudniški delavci so v slovesnih lepih opravah. Kajpada igra tu dobro izurjena rudarska godbena kapela. Popoldne je na »Zemlji« — tako se imenuje neko zabavišče na zapadni strani mesta — radovanje v senci visokih in košatih dreves. Ko se zmrači, počí topič in zažiga se umetalni ogenj. Ves vrt na Zemlji razsvetlé z barvenimi balončki, godba igra, in obilno ljudstva se zabava po svoje.¹⁾

Omeniti moram tudi veselje božičnega časa. Ko odzvoni na sveti večer »Zdrava Marija«, gré hišni gospodar ali gospodinja z dvema osebama, ki neseta prižgano luč, blagoslovljeno vodo in kadilo, v vse hišne prostore, kjer

vse pokadi in poblagoslovi. To lepo opravilo se ponavlja pred novim letom in svetimi tremi kralji. Po blagoslovu molijo vsi domačini rožni venec. Napravljajo tudi v mnogih hišah jako lepe jaslice.

Vernega srca je Idrijčan, pa tudi veselega je rad. Prepeva pesmi, veseli ga godba, in zasuče se časih po podu. Zares čudno je, da je skoro v vsaki družini nekdo, ki zna svirati na kako godalo. Menda je to podedovana nadarjenost, ki se je zasadila v vse čisto idrijske rodovine. Prvi naseljenci v Idriji so bili pač iz takih krajev, kjer se obilno goji godba.

Pesmij si Idrijčan sam ni zlagal, pač pa se jih navadil od drugih Slovencev. — Kakor ga godba in petje veseli, istotako tudi rad gleda gledališke predstave. Slavna cesarica Marija Terezija je za razveseljevanje rudniških podložnikov dala sezidati gledališče, v katerem se tu pa tam napravi predstava. Marsikateri idrijski igralec bi bil sposoben za večji oder, kakor je domači.

Da so Idrijčani nadarjeni, pričajo imena mnogih slavnih rojakov, ki so v obče znana. Omenjam le kratko grofa Inzaghi-ja, ki je bil pozneje kancelar avstrijskih dežel in si je vedno v srečo štel, da je bil rojen v Idriji; nadalje ljubljanskega škofa Kavčič-a, zlasti pa slavnega škofa Wolfa, ki je bil mecenat slovenski. Četrta zvezda je bil Hladnik, izvrstni rastlinoslovec in učitelj. Tudi učenjak Deschmann je bil rodом Idrijčan, enako je Danilo Fajgelj, ki je učitelj in je zložil veliko cerkvenih pesmij, tudi v Idriji rojen. — In tako bi lahko naštel še mnogo slavnih imen, ki se svetijo v slavo Idrije.

Ker je malone vsak Idrijčan nekoliko časa hodil v šolo in si ondi prisvojil potrebnih nauk za poznejše življenje,

¹⁾ Mi nismo porok, da je še dandanes tako. Nekdaj je pač bilo.

Uredn.

zato je tudi tujcu prijazen in mu rad postreže. Berača ne spodi od praga, temveč mu po svojih močeh rad pomaga, ker je usmiljenega srca.

Ni treba praviti, da ljubi Idriječan svoje rojstveno mesto. On ljubi družinsko življenje, zato spoštuje stariše in stare ljudi nad vse, ljubi tudi deco. Razporov je malo med Idrijčani in tudi surovosti skoro ne opaziš.

Ker je Idrija nizko v dolini, ker ima nekatere ozke ulice in slab zrak, zato gredó prebivalci ob nedeljah in praznikih v lepem vremenu in gorkem času radi v bližnja sela ter se ondi veselé lepe prirode. Lepih sprehodov ima mesto na izbiro, zakaj takoj za mostom so lepi in hladni gozdovi z lahkimi in prijetnimi potmi.

Rad je vesel idrijski rudar in pije kozarec vina, ne da bi zanemarjal svojo družino. Kdor stopi v njegovo stanovanje, začudi se čednosti, ki ondi vlada. Tlak je čisto omit, stene pobeljene, okna imajo bele ali barvane zastore, na mehkih posteljah so bela zagrinjala s čipkami obrobljena, po stenah pa visé svete podobe. Vsa hišna posoda je čista, ako tudi ubožna. Na oknih vidiš razne cvetlice: »roženkravt«, klinčke, muškat in druge, zakaj Idrijčanke zelo ljubijo cvetlice. Kakor je v hiši vse snažno in čedno, tako je tudi v kuhinji in drugih hišnih prostorih.

Kakoršna je rudarjeva hišica od znotraj, taka je tudi zunaj. Največ jih je postavljenih iz lesa in ometanih z apnom; okvirji pri oknih pa so lično pobarvani. Strehe so krite z lesenimi škodljami, le malokatera z opeko. Navadno imajo hiše po dve nadstropji. Pri tleh je skoro v vsaki hiši hlev za

kravo. — Okrog mnogih hiš je vrt, da se pridela nekoliko zelja in krompirja čez zimo.

Toda ni vsak rudar tako srečen, da bi imel svoj dom. Mnogo več je takih, ki morajo stanovati pri drugih. — Jako hvalevredna naprava so rudarske hiše, ki so last rudniškega erarja. Tu dobi rudar po jako nizki ceni lepo in zdravo stanovanje: jedno sobo in kuhinjo, ali pa tudi dve sobi v novejših cesarskih hišah. Tudi mal vrtič se dobi s stanovanjem vred. Drugi rudarji stanujejo v zasebnih hišah in dobivajo od hišnega gospodarja ali pa od kakega kmeta v bližini za malo najemščine kos sveta, na katerem si nasadé navadno zelja za zimo.

Kakšna je hrana rudarjeva? Navadno imajo še v nekaterih hišah za zajutrek »krop«, »podmetnico« (redék turščični sok), sicer pa ponajveč kavo. Opoldne je rudar turščične žgance in »hosto« (zmes fižola in zelja ali repe), katera je sploh vsak dan na mizi. Jedenkrat v tednu je tudi »žlikrafe« (idrijska narodna jed), ki so za Idrijčana jako imenitni in se ne smejo pogrešati ob nobeni boljši priliki; v nedeljo si pa privošči mesa, ako si ga ne more med tednom.

Cesarski rudarji dobivajo v Idriji žito po jako znižani ceni v cesarskem skladišču; zato imajo lahko vedno kruha za potrebo. Brez zadostne hrane bi rudarji jako hirali in zgodaj obnemogli, ker je njih delo težko in mnogokrat zdravju škodljivo. Dasi ne živi idrijski rudar potratno, živi pa zadovoljno, dobro vedoč, da ima vsak stan, kakor tudi vsak kraj svojo solnčno, pa tudi senčno stran. Bog daj, da bi bila Idriji in Idrijčanom še dolgo sreča mila!

